

LIETUVOS KAIMO GYVENVIEČIŲ FUNKCIJŲ KAITOS REGIONINĖS YPATYBĖS

Edis Kriaučiūnas, Dovilė Krupickaitė, Gintarė Pociūtė-Sereikienė, Rūta Ubarevičienė

Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institutas,

Goštauto g. 11, LT-01108, Vilnius

El. paštas: edis.geo@gmail.com; do.krup@gmail.com; gintarei.pociutei@gmail.com;

ruta.ubareviciene@gmail.com.

Kriaučiūnas E., Krupickaitė D., Pociūtė-Sereikienė G., Ubarevičienė R. REGIONAL PECULIARITIES OF RURAL SETTLEMENTS FUNCTION CHANGE IN LITHUANIA. *Geografijos metraštis* 47, 2014.

Abstract. In this article the authors analyse the regional peculiarities of Lithuanian rural settlements function change. The article pays attention to the methodological problems that appear while analysing rural settlements. Also, in the article it is pointed out the soviet heritage of rural settlements functions. Apart from that, the article stresses the main factors that influence rural territorial development and the change of settlements functions. It was defined that “urbanizing” of economy and concentration of residents around the cities influences the decline of links of residents with the place where they live and where they work. Such situation also determines the decline of functional dependence of rural settlements. In future it should emerge stronger relations between living and working place. Apart from that, it emerges new and diverse territorial structure that is more dependant on local factors.

References 33. Figs 5. Table 1. In Lithuanian, summary in English

Keywords: rural settlements, rural regions, peripheralisation, depopulation.

Received: December 2014, accepted: January 2015

Įvadas

Nuo seno žmogaus gyvenamoji ir darbo vietos buvo tarpiai susietos – žmonės gyvendavo tose teritorijose, kuriose sugebėdavo apsirūpinti maistu ir kitais reikalingais ištekliais. Seniausiais laikais žmonės vertėsi medžiokle, žvejyba, vėliau stiprėjo žemdirbystės vaidmuo. Įsivainant vis naujus žemės plotus, tobulėjant žemės apdirbimo būdams, gyventojų skaičius kaime augo, ryškėjo socialinė ir turtinė diferenciacija, o atsiradus prekiniais santykiams, atskiros gyvenvietės ėmė specializuotis pagal žmonių veiklą, arba, kitaip sakant – pagal vienoje ar kitoje teritorijoje gyvenančių žmonių prekiniais mainams gaminamą produkciją. Istorijos eigoje Lietuvoje ryškėjo keli gyvenviečių funkciniai tipai: žemės ūkiu besiverčiančių gyventojų gyvenvietės, miškų ūkiu besiverčiančių gyventojų gyvenvietės, žvejų gyvenvietės ir miesteliai bei miestai, kurių gyventojai užsiimdavo prekyba ir amatais. Plečiantis gavybai bei pramonei, šalia gavybos vietų ar pramonės įmonių kūrėsi ir darbininkų gyvenvietės.

Taip ilgainiui susiklostė Lietuvos teritorijos apgyvenimo ir gamtonaudos regioninė sąranga. Šiaurės rytų Lietuva pasižymi smulkiais ir mažais kaimais bei didesniu jų tankiu, vakarų Lietuva – stambiomis kaimo gyvenvietėmis ir mažesniu kaimo gyvenviečių tankiu. Rytų Lietuva miškingesnė ir teritorijos naudojimas labiau susijęs su miškų ūkiu, o derlingose vidurio ir šiaurės Lietuvos teritorijose vyrauja intensyvus žemės ūkis. Skiriasi ne tik kaimo teritorijų apgyvenimo sistema, bet ir joje vykstantys transformacijos procesai. Dabartiniu metu Lietuvoje esančius gyvenviečių tinklo regioninius skirtumus lėmė tiek gamtiniai, tiek istorinės raidos skirtumai. Lietuvos gyvenviečių sistemoje iki šiol jaučiamas bent kelių vykdytų ūkio (kartu ir apgyvenimo) reformų pali-

kimas, o didžiausią įtaką dabartinei kaimo gyvenviečių sistemai neabejotinai daro sovietmečio gyvenviečių ir ūkinės sistemų pertvarka.

Šiame istoriškai susiklosčiusių regioninės sąrangos skirtumų fone, kaimo gyvenviečių transformacijų kryptis pastaraisiais metais ypač veikia centro-periferijos veiksnys. Kaimo gyvenvietės priemiesčiuose transformuojasi į miestiečių gyvenamas teritorijas – jose gyventojų daugėja. Rekreaciniuose arealuose senieji kaimai transformuojasi į rekreacines gyvenvietes, kuriose didžioji dalis gyventojų atvyksta tik vasarą. Derlingais dirvožemiais pasižyminčiose teritorijose formuojasi intensyvaus žemės ūkio, kuriam reikia mažai darbuotojų, rajonai. Nuošaliose teritorijose kaimo gyvenvietės sparčiai nyksta.

Straipsnyje analizuojamos Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės tendencijos nuo sovietmečio iki šių dienų, akcentuojant XXI a. laikotarpį. Straipsnio tikslas – atskleisti svarbiausius Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninius skirtumus įtakojančius veiksniai. Tyrimo objektas – Lietuvos gyvenviečių funkcijos ir jų regioninius skirtumus įtakojančios veiksniai.

Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. MIP-006/2013).

1. Metodologinė kaimo gyvenviečių funkcijų tyrimo problematika

Tiriant kaimo gyvenviečių funkcijas iškyla tam tikrų metodologinių objekto išskyrimo ir apibrėžimo problemų. Pirmiausia – gana sudėtingas uždavinys atskirti kaimo gyvenamąją vietovę nuo miesto. Priimta, kad yra trys kriterijų grupės, apibrėžiančios kaimo vietovę (Frey, Zimmer, 2001; Van Leeuwen, 2010): apgyvenimo kriterijų grupė (gyventojų skaičius ir tankumas); ekonominių kriterijų grupė (gyventojų ekonominės veiklos pobūdis, užimtumas žemės ūkyje ir kt.); socialinių kriterijų grupė (gyvensenos tipas ir kiti socialiniai rodikliai). Kaimo vietovės supratimą geografiroje yra nagrinėjęs S. Stanaitis (Stanaitis, 1995). Kaimo vietovę, pasak jo, apibūdina šie svarbiausi veiksniai: 1) ekstensyvi gyventojų veikla ir ekstensyvus žemės naudojimas; 2) santykinai mažas gyventojų ir gyvenviečių tankumas; 3) tradicinė kaimiškoji gyvensena.

Lietuvoje ne visada aiški yra ir kaimo gyvenvietės sąvoka. Įprasta, kad „kaimu“ dažnai vadinamos visos teritorijos (tarp jų ir negyvenamos), kurios nepriskirtos miestų teritorijoms. Tačiau kaimo gyvenamosios vietovės sudaro tik dalį kaimo vietovių (kita dalis – negyvenamos kaimo vietovės: miškai, pelkių masyvai, didesnieji vandens telkiniai ir kt.). Teritoriškai kaimo gyvenamąją vietovę Lietuvoje dažniausiai sudaro urbanizuota vietovė su pastatais ir žemės, miškų ūkio ar kt. naudmenos aplink ją. Pagal LR įstatymus (Lietuvos Respublikos..., 1994) kaimo gyvenvietė ir aplink esančios naudmenos nėra atskirtos ir sudaro teritorinį vienetą – kaimo gyvenamąją vietovę. Pagal LR Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymą (Lietuvos Respublikos..., 1994) kaimo gyvenamąsias vietoves sudaro: miesteliai, kaimai ir viensėdžiai, t.y. visos gyvenamosios vietovės, kurios nėra miestai. Miesteliai yra kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios nuo 500 iki 3000 gyventojų, kurių daugiau kaip pusė dirbančiųjų dirba pramonėje, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse, taip pat tradiciniai miesteliai. Viensėdžiai yra istoriškai susiformavusios gyvenamosios vietovės, paprastai sudarytos arba kilusios iš vienos sodybos ir turinčios ne daugiau kaip 20 objektų skirtingu adresu. Kaimai yra gyvenamosios vietovės, neturinčios miesto, miestelio ir viensėdžio požymių (Lietuvos Respublikos..., 1994). Pažymėtina, kad kaimo gyvenvietės terminas Lietuvoje įstatymiškai nėra apibrėžtas, o naudojamas kaimo gyvenamosios vietovės terminas.

Pagal 2011 metų gyventojų surašymo duomenis (Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013) surašymo metu Lietuvoje buvo 20940 kaimo gyvenamųjų vietovių (iš jų – 4201-oje nebuvo gyventojų) ir 103 miestai. Tad kaimo gyvenamosios vietovės sudaro virš 99 % visų Lietuvos gyvenamųjų vietovių, o juose gyvena apie 33 % Lietuvos gyventojų. Teritoriškai miestai užima 2,6 %, o kai-

mo vietovės (gyvenvietės ir negyvenamos vietovės) – 97,4 % Lietuvos ploto (Lietuvos Respublikos..., 2013). Kaimo ir miesto gyventojų santykis po nepriklausomybės atkūrimo beveik nekinta. Tačiau dalis gyventojų gyvena priemiesčiuose ir įstatymiškai yra priskiriami kaimo gyventojams, nors jų veikla ir gyvensena tiesiogiai susijusi su miestu. Mūsų preliminariais skaičiavimais 2011 metais Lietuvoje priemiesčiuose gyveno apie 250–280 tūkst. gyventojų (skaičiuota pagal Statistikos departamento pateikiamus 2011 metų gyventojų surašymo duomenis: Lietuvos statistikos departamentas, 2014b), tad realiai kaimo gyventojai sudaro apie 24–25 % Lietuvos gyventojų.

LR Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatyme (Lietuvos Respublikos..., 1994) gyvenamosios vietovės skirstomos tiek pagal gyventojų skaičių, tiek pagal jų veiklą, tačiau ir vienas ir kitas pjuvis nebeatitinka tikrovės ir yra labiau istoriniai. Statistikos departamento duomenimis 2014 metais iš 103 Lietuvos miestų – 40 buvo mažesni nei 3000 gyventojų. Mažiausių Lietuvos miestų (Panemunės, Troškūnų) gyventojų skaičius nesiekia 500 gyventojų. 2011 metais tik pusė miestelių (125 iš 249) atitiko apibrėžtą 500–3000 gyventojų dydį, visi kiti buvo mažesni, o 6-iose miesteliuose gyveno mažiau nei po šimtą gyventojų (Skiemonyse, Labanore, Žemojoje Panemunėje, Gadūnave, Lyduvėnuose). Savo ruožtu didžiausieji kaimai dažnai yra didesni už miestus: 2011 metų gyventojų surašymo duomenimis Lietuvoje buvo 18 kaimo gyvenamųjų vietovių didesnių nei 2000 gyventojų (Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013). Iš 1688 viensėdžių, daugiau kaip pusė (876) buvo negyvenami, 7 viensėdžiuose gyveno 100–500 gyventojų, o Birštono viensėdyje gyveno 653 gyventojai (Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013).

Kai kuriuose dokumentuose kaimo gyvenamosios vietovės apibrėžiamos kitaip. Štai pagal finansinės paramos priemonės „Kaimo atnaujinimas ir plėtra“ veiklos „Asbestinių stogų dangos keitimas“ planavimo dokumentus (Dėl Lietuvos kaimo plėtros..., 2014) kaimo gyvenamoji vietovė apibrėžta kaip „gyvenamoji vietovė, kurios gyventojų skaičius neviršija 6000“, tačiau kaimo gyvenamosioms vietovėms nepriskiriami savivaldybių centrai ir sodo bendrijos.

Žemėtvarkoje kaimas suprantamas kaip aiškiai ribom užrašytas žemėvaldos vienetas, turintis atskirą pavadinimą, kaimo žmonių šeimoms priklausančią žemės plotą ir jų bendrą gyvenamąją vietą (gyvenvietę) arba pavienes sodybas (Dėl Saugotinių etnografinių kaimų..., 2004).

Lietuviškuose žodynuose taip pat sutinkama apibrėžimų įvairovė, štai Lietuvos terminų banke (Lietuvos Respublikos Terminų bankas, 2014) kaimas apibrėžiamas kaip „gyvenamoji vietovė, kurioje gyvena mažiau kaip 500 gyventojų“. Visuotinė lietuvių enciklopedija pateikia tokį kaimo apibrėžimą (Visuotinė lietuvių enciklopedija, 2006): „istoriškai susiklosčiusi gyvenvietė (nuo kelių iki keliasdešimt ar daugiau sodybų), kurios dauguma gyventojų verčiasi žemės ūkiu (pajūryje – žvejyba)“. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, 2000) pateikiamas tradicinis apibrėžimas: „kaimas yra valstiečių gyvenamoji ir darbo vieta“. Šis terminas apibrėžia ir žmonių darbo sritį ir vietą, tačiau realiai taip pat nebeatspindi tikrovės, nes, kaip matysime vėliau, didelė dalis kaimo gyventojų dirba kitose ūkio šakose ir ne savo gyvenvietės aplinkoje.

Iškyla metodologinių problemų ir apsibrėžiant kaimo gyvenvietės funkcijos sąvoką. Jau pačiame žodyje „gyvenvietė“ užkoduota, kad svarbiausia gyvenvietės funkcija yra gyvenamoji. Tačiau kalbant apie gyvenviečių funkcijas ši prasmė dažnai pamirštama kaip savaime suprantama, o žodis „funkcija“ nurodo gyventojų užimtumo sąsajas su konkrečia veikla ar įmone. Gyvenvietei, kurios dauguma gyventojų darbo ryšiais susieti su konkrečia veikla ar įmone įprasta priskirti atitinkamą funkciją: žemės ūkio, miškų ūkio, pramonės ir t.t.

Reikia pažymėti, kad išskirtinė gyvenvietės funkcija iš esmės buvo būdinga sovietinės industrializacijos praktikai (Baubinas, Krupickaitė, 2005). Gyvenviečių funkcija sovietmečiu buvo suprantama kaip gyvenvietės paskirtis (Burneika, 2005). Tačiau tiksliau kalbant apie funkciją reikėtų kalbėti apie žmonių veiklą ir tos veiklos organizaciją: gamybos koncentraciją (įmonių skaičių), įvairovę, produkcijos realizavimo rinką ir erdvę (Burneika, 2005).

Kaimai skirtingai nuo miestų, gana dažnai būna siauros specializacijos ir tai natūralu. Tačiau siaura specializacija (monofunkcija) galima tik kalbant apie žemės ūkį, iš dalies – miškų ūkį, o kalbant apie kitas, daugiausia pramonines funkcijas (veiklas) kalbėti apie kaimo gyvenvietės monofunkciškumą galima tik iš dalies, nes bet kuriuo atveju aplink gyvenvietę yra žemės ar miškų ūkio naudmenų, kurios naudojamos ūkiui ir dalis gyventojų ten dirba.

Be aukščiau minėtos gyvenvietės funkcijos reikšmės yra kita, kuri atspindi gyvenvietės vietą teritorijos aptarnavimo hierarchijoje. Kaimai – žemiausio rango gyvenviečių sistemos elementai, todėl visada yra vieno ar daugiau didesnių rajoninių ir regioninių centrų, kuriuose sutelktos įvairios aptarnavimo paslaugos, įtakos zonoje. Patys kaimai kitoms teritorijoms teikia pagaminamą produkciją ar vietoje suteiktas paslaugas (pvz.: rekreacinio aptarnavimo). Tačiau ir kaimų sistemoje egzistuoja tam tikra hierarchija: dauguma didesnių gyvenviečių veikia kaip aplinkinių teritorijų gyventojus aptarnaujantys centrai; kuo didesnė gyvenvietė – tuo daugiau įvairias paslaugas teikiančių įmonių ir įstaigų joje sukoncentruota. Taigi visos didesnės kaimo gyvenvietės turi ir tam tikros teritorijos aptarnavimo funkciją. Aptarnavimo įstaigų skaičius ir įvairovė taip pat yra gyvenvietės funkciją nusakantis rodiklis.

Kalbant apie gyvenviečių funkcijų tyrimus išryškėja platesnio konteksto, priešingi, tačiau tarpiai susiję klausimai: kaip apgyvenimo teritoriniai ypatumai lemia teritorijos naudojimą ir kaip teritorijos naudojimo pobūdis lemia apgyvenimą? Visais laikais svarbus ir lemiantis apgyvenimą veiksnys buvo teritorijos savybė užtikrinti jos gyventojams tam tikrą pajamų lygį (skirtingą atskirais laikotarpiais, priklausomai nuo santvarkos, ūkio sanklodos, bendro pragyvenimo lygio, žmonių socialinio sluoksnio, technologinio išsivystymo ir kt.). Kol žmonių poreikiai buvo pakankamai žemi (valstiečių sluoksnyje – tik prasimaitinti), tol kaimiškos teritorijos galėjo sutalpinti pakankamai daug gyventojų, tačiau daugėjant gyventojų, teritorijoje nebepakakdavo išteklių prasimaitinimui ir gyventojai ėmė telktis miestuose arba emigruodavo į užsienį, o kaimo gyventojų skaičius ir atitinkamai gyventojų dalis mažėjo. Šis perteklinės darbo jėgos išvykimo iš kaimo procesas vyko visą XX a., ir tęsiasi iki šiol. Štai 1897 metais Lietuvos teritorijoje kaime gyveno 2,4 mln. arba 86 % gyventojų, kaimo gyventojų tankumas siekė 37,3 gyv./km² (Rupas, Vaitekūnas, 1980). Dabartiniu metu kaime gyvena 982,6 tūkst. (2013 m.) gyventojų, kurie sudaro apie 33 % visų gyventojų, vidutinis kaimo gyventojų tankumas yra apie 15 gyv./km², tačiau kai kuriose periferinėse teritorijose jis nesiekia 5 gyv./km² (Kriaučiūnas, Daugirdas, 2013; Daugirdas ir kt., 2013). Tad paskutiniųjų metų Lietuvos kaimo depopuliacija nėra išskirtinis reiškinys, o išsiskiria šis laikotarpis tik emigracijos tempais ir tuo, kad po itin intensyvios jaunimo emigracijos iš kaimo, dabartiniu metu kai kurios kaimo teritorijos pasiekė „priešmirtinę“ raidos stadiją – didelę gyventojų dalį sudaro pensijinio amžiaus gyventojai, o jaunimo beveik nebelikę.

Šio straipsnio kontekste svarbu tai, kad ilgalaikė Lietuvos kaimo depopuliacija rodo kaimo teritorijos kaip gyvenamosios vietos nuolatinį „atsilikimą“ nuo sparčiau besivystančių ir gyvenimui patrauklesnių teritorijų (miestų ar užsienio). Ši tendencija tęsiasi ir toliau, tačiau teritoriškai ji yra labai nevienalytė, o kai kuriose kaimiškose teritorijose – priešingų krypčių.

Atsižvelgiant į aukščiau išdėstytus teiginius, šiame tyrime apibrėžtos šios metodologinės nuostatos:

- kaimiškų teritorijų apgyvenimas ir teritorijos naudojimas yra tarpiai susiję, vienas kitą veikiantys reiškiniai;
- kaimo gyvenviečių funkcijų raidą tikslinga tirti bendrame žmonių veiklos teritorinės organizacijos pokyčių kontekste;
- kaimo gyvenvietės funkciją apibrėžia žmonių veiklos pobūdis ir aptarnavimo įstaigų skaičius (koncentracija).

Kaimo gyvenamosios vietovės šiame tyrime apibrėžtos pagal LR Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymą: kaimo gyvenamosioms vietovėms priskiriami miesteliai, kaimai ir viensėdžiai, t.y. visos gyvenamosios vietovės, kurios nėra miestai. Taip pat pabrėžtina, kad kaimo gyvenamoji vietovė yra teritorinis vienetas, turintis nustatytas ribas ir dažniausiai susidedantis iš gyvenvietės (urbanizuotos vietovės su pastatais) ir žemės, miškų ūkio ar kt. naudmenų aplink ją. Šiame straipsnyje žemiau „kaimo gyvenvietės“ ir „kaimo gyvenamosios vietovės“ terminai, jei nepaaiškinta kitaip, naudojami kaip sinonimai.

2. Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcinį tipų paveldas

Sovietmečiu gyvenviečių plėtra buvo tiesiogiai susieta su gamybos teritoriniu išdėstymu ir vykdoma pagal SSRS rajoniniame planavime populiarią „Vieningos apgyvendinimo sistemos“ koncepciją (Стульгинский, 1963; Maldžiūnas, 1970; Šešelgis, 1975; ir kt.). Buvo „auginami“ gamybiniai centrai – miestai, savo ruožtu kaimiškose teritorijose taip pat vyko gyvenviečių sistemos pertvarka: buvo naikinami vienkiemiai, jų gyventojai iškeliama į centrinės gyvenvietės, kurios sparčiai augo. Kaimo gyvenviečių plėtra anuomet derinta su tuometiniu kolūkinio kaimo vystymu. Tarp-ūkiniam aptarnavimui buvo numatyta vystyti apie 250 mikrorajonų centrų (dauguma iš jų – istoriškai susiformavę miesteliai), o kiekviename ūkyje, atsižvelgiant į vietos sąlygas – kurti centrinių ir pagalbinių gyvenviečių tinklą. Buvo numatoma, kad vidutiniškai „centrinėje“ ūkio gyvenvietėje gyvens apie 500–550 gyventojų (Vaitekūnas, 1989). Planai buvo koreguojami ir atnaujinami, o tikrovėje ne visada pavykdavo juos įgyvendinti. Kartais plėsdavosi neplanuotos gyvenvietės, o planuotos vystyti – nykdavo (ypač periferiniuose rajonuose). Sovietiniais metais iš esmės visos – tiek miesto, tiek kaimo gyvenvietės augo mažesnių kaimų ir vienkiemių sąskaita.

Regioniniai kaimo gyvenviečių funkciniai skirtumai sovietmečiu esmingai buvo nulemti išteklių: visoje Lietuvoje vyravo žemės ūkio gyvenvietės, tačiau miškinguose regionuose buvo daugiau su miškų ūkiu susijusių gyvenviečių, rekreacinės gyvenvietės buvo sukoncentruotos pajūryje ir ežeringuose regionuose, pramonės kaimo gyvenvietės taip pat buvo orientuotos į išteklių telkinius. Didesni regioniniai skirtumai išryškėjo ne funkcijų, o gyvenviečių teritorinės sistemos ir apgyvendinimo kaitos ypatumais (Kriaučiūnas, 2013), kurią veikė tiek kaimo gyvenviečių sistemos istorinis paveldas, tiek kaimo vietovės padėtis didžiųjų miestų atžvilgiu.

Anuomet buvo įsteigta nemažai nuo vienos įmonės ar ūkio šakos priklausančių tiek miesto tiek didesnių kaimo gyvenviečių. Tokių gyvenviečių statusas dažnai keitėsi, pradžioje įkurtos miesto tipo gyvenvietės, vėliau kai kurios prijungtos prie miestų (Giruliai, Palemonas, Grigiškės, Šventoji), kai kurios įjungtos į naujai steigiamų miestų sudėtį (Juodkrantė, Nida, Preila įjungtos į Neringos miestą), kai kurios gyvenvietės tapo savarankiškais miestais (Baltoji Vokė, Birštonas, Ežerėlis, Gargždai, Garliava, Gelgaudiškis, Naujoji Akmenė, Panemunė, Rūdiškės, Subačius, Venta ir kt.), kai kurie miestai, vėliau statusą pakeitė ir tapo miesteliais (Juodupė, Tyruliai, Kačerginė, Kulautuva, Turmantas ir kt.).

Sovietmečiu buvo išskiriami šie Lietuvos kaimų funkciniai tipai (Rupas, Vaitekūnas, 1980; Vaitekūnas, 1989): žemės ūkio kaimai, miškų ūkio kaimai, pramoniniai kaimai, transporto funkcijas atliekantys kaimai, žuvininkystės kaimai, mokslo kaimai, darbininkų ir valstiečių užmiesčio kaimai, rekreacijos, gydymo ir poilsio funkcijas turintys kaimai, kolektyviniai sodai, polifunkciniai kaimai. Šis kaimo gyvenviečių skirstymas ne visada atitiko tikrovę ir buvo pripažįstama, kad dažniausiai kaimai turi kelias funkcijas.

Žemiau trumpai apžvelgsime pagrindinių Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcinį tipų paveldo ypatybes.

Žemės ūkio darbuotojų gyvenvietės. Istorinės ir geografinės sąlygos lėmė, kad Lietuvoje kaimiškose teritorijose labiausiai susietos su žemės ūkiu. Iki pat šio amžiaus pradžios žemės ūkis buvo

labai imli darbo jėgai ūkio šaka, todėl kaime iki XX a. septintojo dešimtmečio gyveno didžioji dalis Lietuvos gyventojų (1989 metų visuotinio..., 1991).

Būtent žemės ūkio gyvenviečių planavimas Lietuvoje sovietmečiu buvo svarbiausias – žemės ūkio kaimai sudarė 70–75 % Lietuvos kaimo gyvenviečių (Rupas, Vaitekūnas, 1980). Kitų ūkio šakų gyvenviečių buvo mažiau, o jų hierarchinis skirstymas nebuvo aktualus. Buvo atvirai deklaruojama: „Žemės ūkio vystymas, kaip lemiamas kaimo gyvenviečių pertvarkymo veiksnys“ (Rupas, Vaitekūnas, 1980). Žemės ūkio gyvenviečių tinklas susidėjo iš perspektyvinių (centrinių ir pagalbinių ūkio gyvenviečių) ir neplėstinų gyvenviečių. Dėl ūkių stambinimo centrinių gyvenviečių skaičius nuolat mažėjo. Sovietmečio pabaigoje Lietuvoje buvo 737 kolūkiai ir 282 tarybiniai ūkiai (Žemės kadastras, 1989), visos žemės ūkio įmonės administravo apie 70 % visos Lietuvos teritorijos. Šiuose ūkiuose sovietmečio pabaigoje Lietuvoje buvo 1086 centrinės ūkių gyvenvietės (beveik pusė jų turėjo ir apylinkių centro funkcijas) ir 1132 pagalbinės gyvenvietės (tarp jų ir buvusios centrinės, pagalbinėmis tapusios po ūkių stambinimo). Absoliuti dauguma ūkių (virš 90 %) teritorijų sovietmečio pabaigai šalia centrinės gyvenvietės turėjo dvi ir daugiau didesnių gyvenviečių (Vaitekūnas, 1989).

Didesnės kaimo gyvenvietės turėjo tarp-ūkinio aptarnavimo centro funkciją ir planavimo dokumentuose buvo įvardinamos mikrorajonų centrais; jų planuotas skaičius – 250 (Maldžiūnas, 1970). Dauguma šių centrų buvo istoriškai susiformavę miesteliai. Taigi anuomet planuotų mikrorajonų centrų tinklas daugeliu atveju buvo susiformavęs istoriškai, o ūkių centrinės gyvenvietės gana dažnai plėtos dirbtinai (tokiai plėtrai būta ir politinių priežasčių – statant centrinę gyvenvietę buvusio mažo kaimo vietoje, joje nebūdavo bažnyčios).

Sovietmečiu žemės ūkio intensyvumas „braškėdamas“, bet augo, žemės ūkio technika darėsi galingesnė, darbo rankų žemės ūkiui reikėjo vis mažiau, o kaimo, kaip gyvenamosios vietos patrauklumas ėmė mažėti, ypač tarp jaunimo. Tai lėmė labai intensyvią kaimo depopuliaciją: dėl intensyvios urbanizacijos kaimo gyventojų skaičius sparčiai mažėjo. Iš esmės visos – tiek miesto, tiek kaimo gyvenvietės augo mažesnių kaimų ir vienkiamų sąskaita. 1959–1989 metais dėl kolektyvizacijos, kaimų naikinimo, miestų plėtros ir kt., kaimo gyventojų Lietuvoje sumažėjo apie 29 % (nuo 167 iki 119 tūkst.), o kaimo gyvenviečių skaičius sumažėjo nuo 25 iki 19 tūkst. S. Stanaičio duomenimis 1951–1990 m. iš kaimo išvyko beveik milijonas gyventojų, o natūralus prieaugis kompensavo tik 37 % išvykusių žmonių skaičiaus (Stanaitis, 2010).

Po nepriklausomybės atkūrimo, subyrėjo buvusi ūkinė sistema, žemės ūkio darbuotojų skaičius nuosekliai mažėja, kartu nebeliko buvusių darbo ryšių. Buvusių centrinių ir mažesnių gyvenviečių gyventojai buvo priversti ieškoti darbo kitose vietose ir šios darbo migracijos svarbiausia dalimi nulemia Lietuvos kaimo gyvenviečių raidą (plačiau – 3-ame šio straipsnio skyriuje).

Miškų ūkio darbuotojų gyvenvietės. Sovietmečiu kaimo gyvenviečių pertvarka ir centrinių kolūkinį gyvenviečių plėtra buvo beveik išimtinai susijusi su žemės ūkio vystymu. Miškų ūkio darbuotojų gyvenvietėms buvo skiriamas kur kas mažesnis dėmesys ir jos vystomos tik išimtiniais atvejais didelių miškų masyvų plotuose, kur gyventojų veikla tradiciškai buvo susieta su miškais, pvz.: Marcinkonys – Dainavos girioje, Jūrė – Kazlų Rūdos miškuose ir kt.

Centrinių miškų ūkio darbuotojų gyvenviečių kūrimas sovietmečiu skyrėsi nuo žemės ūkio gyvenviečių plėtros. Miškų ūkio darbuotojų gyvenvietės buvo kuriamos šalia ūkinių vienetų – miškų ūkių (dabartinių urėdijų atitikmenų) centrų, kurie, savo ruožtu, dažnai būdavo administracinių rajonų centruose. Daugeliu atveju administracinių rajonų centrų pakraščiuose arba šalia buvo statomas ūkio administracinis pastatas, o šalia jo kuriama miškų ūkio darbuotojų gyvenvietė (Jonavos, Radviliškio ir kt.). Dabartiniu metu dauguma šių gyvenviečių yra virtusios priemiesčiais.

Skirtingai nei žemės ūkyje, smulkesnių gyvenviečių tinklas nebuvo plečiamas, buvo statomi tik pavieniai girininkijų pastatai, kuriuose gyveno ir dirbo girininkas. Miškų ūkio darbams buvo

pasitelkiami miškingose teritorijose (dažnai – labai nuošaliuose vietose) esančių gyvenviečių, kurias plėsti žemės ūkio reikmėms buvo netikslinga gyventojai. Iš esmės tokios miškų ūkio gyvenvietės buvo paliktos sunykti panašiai kaip žemės ūkio sistemoje neplėstinios gyvenvietės: naujų statybų jose praktiškai nebuvo; jaunimas iš tokių gyvenviečių išvažiuodavo. Po nepriklausomybės atkūrimo šie procesai dar suintensyvėjo.

Nors miškai užima apie trečdalį Lietuvos teritorijos, tačiau miškų plotams eksploatuoti reikia santykinai mažai darbo jėgos. Miškininkystėje ir medienos ruošoje dabartiniu metu Lietuvoje užimta apie 11 tūkst. žmonių kas sudaro apie 1,2 % šalies dirbančiųjų. (Lietuvos miškų ūkio statistika 2013). Tačiau lokaliame lygmenyje – konkrečiose miškingose teritorijose, miškų naudojimas nuo seno buvo ir iki šiol išlieka svarbi ūkinės veiklos rūšis. Dauguma gyventojų turi nedidelius miško plotus ir medieną naudoja malkoms, o kirtimų apimtys privačiuose miškuose pastaraisiais metais jau nedaug atsilieka nuo medienos ruošos valstybiniuose miškuose. Svarbus, ypač Rytų Lietuvoje, yra antrinis miško naudojimas: uogų ir grybų išteklių rinkimas. Reikia paminėti ir kitas, svarbias miško funkcijas – rekreacinę ir konservacinę (ekologinę), kurių reikšmė miško naudojimui pastaraisiais metais tik didėja ir dalis miškingų teritorijų gyventojų užsiima rekreaciniu aptarnavimu ar dirba saugomose teritorijose. Tradicinių miškų ūkio gyvenviečių transformacijos į rekreacines-konservacines pavyzdžiai – Labanoras, Puvočiai, Zervynos ir kt.

Šiuo metu tipinių miško ūkio gyvenviečių Lietuvoje praktiškai nebėra. Liko gyvenvietės miškuose, kurių gyventojai tradiciškai susiję tiek su medienos ruoša, tiek su antriniu miško naudojimu (uogų, grybų rinkimu ir jų pardavimu).

Žuvininkystės ūkio gyvenvietės. Žvejų gyvenviečių dabartinės Lietuvos teritorijoje daugiau sia buvo Klaipėdos krašte. Kuršių nerijoje istoriškai buvo vien žvejų gyvenvietės, taip pat pajūryje – Melnragė, Karklė, Palanga, Šventoji; pamaryje – Dreverna, Kintai ir kt. Žvejų gyvenvietės vyravo ir Nemuno deltoje – Rusnė, Pakalnė, Mingė ir kt. Sovietmečiu buvo įkurta daug tvenkininių žuvininkystės ūkių, o kartu plėtėsi ir gyvenvietės: Arnionys (Molėtų r.), Išlaužas (Prienų r.), Aukštieji ir Žemieji Kapliai (Kėdainių r.), Laikšių k. (Kelmės r.) ir kt.

Populiarėjant rekreacinei funkcijai tradicinių žvejų gyvenviečių funkcijos labai stipriai kito jau sovietmečiu – Kuršių nerijos gyvenvietėms buvo suteiktas miesto statusas ir jos tapo rekreacinėmis. Dauguma pamario gyvenviečių taip pat buvo turėjo dalines rekreacines funkcijas.

Tvenkininės žuvininkystės gyvenvietės po sovietmečio susidūrė su panašiais iššūkiais kaip ir žemės ūkio gyvenvietės – žuvininkystės įmonės buvo privatizuotos, darbo vietų jose sumažėjo ir gyventojai priversti jų iškoti kitose ūkio veiklose ir kitose teritorijose.

Rekreacinės gyvenvietės. Kartu su bendruoju teritorijų planavimu sovietmečiu vyko ir rekreacinis teritorijos planavimas (Daniulaitis, Kavaliauskas, 1970; Daniulaitis, Stauskas, 1980; LTSR poilsio..., 1968; Студльгинскис, 1963). Iš pradžių buvo daugiau dėmesio skirta poilsio bazių kūrimui, vėliau planuotos ir gyvenvietės – turistinio aptarnavimo centrai (Daniulaitis, Stauskas, 1980). Rekreaciniame Lietuvos naudojimui populiariausias yra pajūrio regionas, kuris praktiškai visas (išskyrus kelias Klaipėdos r. sav. Kretingalės seniūnijos kaimus) yra miestiškas. Dalinėmis rekreacinėmis funkcijomis išsiskiria dauguma pamario kaimo gyvenviečių (Rusnė, Kintai, Dreverna) ir prie didesnių ežerų ir upių įsikūrusios kaimo gyvenvietės, Žemaitijoje – Plateliai, pietų Lietuvoje – Meteliai, Kapčiamiestis, Merkinė, Puvočiai, Aukštadvaris, šiaurės rytų Lietuvoje – Salakas, Tauragnai, Linkmenys, Kaltanėnai, Mindūnai, Dubingiai ir kt.

Rekreacinė ir turistinio aptarnavimo funkcija kai kuriose gyvenvietėse jau sovietmečiu buvo svarbi, tačiau didžioji dalis tokių gyvenviečių gyventojų dirbo kolūkiuose ar miškų ūkyje, pamaryje – žuvininkystėje, o poilsiautojų aptarnavimas dažnai buvo papildoma veikla (Lietuvoje sovietmečiu atsirado „kaimo turizmas“ nors tokio termino dar nebuvo – šiaurės rytų Lietuvoje vietos gyventojai nuomodavo dalį sodybos poilsiautojams iš Rusijos). Po nepriklausomybės at-

kūrimo kolūkių nebeliko, o sąlygos žemės ūkio veiklai rekreaciniuose rajonuose dažniausiai yra nepalankios. Didžioji dalis rekreacinių ežeringo kraštovaizdžio išteklių yra šiaurės rytų Lietuvoje, kuri jau sovietmečiu pasižymėjo didesniais depopuliacijos tempais; atkūrus nepriklausomybę depopuliacija tęsėsi, o dabartiniu metu beveik visas regionas yra retai apgyventas (Daugirdas ir kt., 2013). Nors tikslų duomenų apie turimas vasarvietes nėra, tačiau akivaizdu, kad rekreacinis ežeringo kraštovaizdžio naudojimas auga. Kai kuriose gyvenvietėse rekreacinė funkcija tampa svarbiausia. Buvusios žemės ūkyje ar miškų ūkyje dirbusių gyventojų sodybos tampa vasarvietėmis. Ryškėja teritorijos naudojimo žiemą ir vasarą skirtumai. Šiai tendencijai tęsiantis kai kuriose teritorijose gyventojų bus tik vasarą. Poilsio sezono metu rekreacinėse teritorijose besilankančių ir nakvojančių žmonių skaičius išauga kelis kartus, o teritorijoje esančios gyvenvietės veikia kaip aptarnavimo centrai. Kai kurios paroduotuvės poilsio rajonuose atidaromos tik sezono metu (pvz. Mindūnuose). Mūsų skaičiavimais tokiose seniūnijose kaip Linkmenų (Ignalinos r.), Labanoro, Kaltanėnų (Švenčionių r.) Mindūnų (Molėtų r.), Veisiejų (Lazdijų r.) žmonių skaičius sezono ir ne sezono metu skiriasi kelis kartus ir seniūnijų centrai ar kitos didesnės gyvenvietės tampa kasdienio poilsiautojų aptarnavimo centrais.

Taigi galime teigti, kad rekreaciniuose regionuose kaimo gyvenviečių transformacija į rekreacines yra labai ryški ir rekreacinė funkcija jau stelbia žemės ūkio, miškų ūkio ar žuvininkystės funkciją (pramoninę žvejybą keičia mėgėjiška žūklė, kuri tiek pagal generuojamas pajamas, tiek pagal žvejų skaičių verslinę žvejybą daug kartų viršija). Iš esmės didelė dalis buvusių žuvų ūkio (išskyrus tvenkininę žuvininkystę) darbuotojų gyvenviečių ir miško ūkio darbuotojų gyvenviečių transformavosi (arba transformuojasi) į rekreacines gyvenvietes, kuriose teikiamos apgyvenimo, kaimo turizmo, žūklės organizavimo, valčių ir dviračių nuomos, o didesnėse gyvenvietėse – kasdienio poilsiautojų aptarnavimo paslaugos.

Pramoninės darbuotojų gyvenvietės. Pramonės įmonės dažniausiai sukoncentruotos miestuose, tačiau gavybos pramonė teritoriškai susieta su ištekliais, todėl gavybos įmonės dažnai yra kaimo vietovėse. Lietuvoje sovietmečiu vyko sparti pramonės plėtra, kartu buvo kuriamos ir pramonės įmonių darbuotojų gyvenvietės. Lietuvoje tokių gyvenviečių sovietmečiu buvo sukurta apie 150 (Vaitekūnas, 1989). Daugiausia – tai gyvenvietės šalia durpių gavybos, žvyro, molio, smėlio, klinčių, dolomito ar kitų statybos medžiagų gavybos įmonių. Šalia durpynų buvo išplėtos gyvenvietės: Ežerėlis (miestas), Tyruliai (buvo miestas, nuo 2003 m. – miestelis), Rėkyva (1965 m. priskirta Šiaulių miesto teritorijai), Baltoji Vokė (miestas), Eičiai (Tauragės raj.; durpyno darbuotojų ir miškininkų gyvenvietė), Traksėdžiai (šalia Šilutės), Šepeta ir kt. Kai kuriose gyvenvietėse dauguma gyventojų dirbo šalia gyvenviečių pastatytose gamyklose: Jasiūnai, Matuizos, Juodupė, Didžiasalis, Kraštai ir kt. Antalieptė buvo susieta su energetikos objektu – hidroelektrinės aptarnavimu. Nemažoje dalyje tokių gyvenviečių, ypač tose, kurios buvo arčiau miestų buvo statoma ir daugiau įmonių bei įstaigų ir ilgainiui jos tapo polifunkcinėmis.

Pramonės darbuotojų gyvenvietės buvo kurtos tiksliai – darbininkams statyti daugiabučiai namai, kurie kaimiškame kraštovaizdyje buvo svetimkūniai, o kartu programavo iš „miestiško gyvenimo kaimo“ kylančias socialines problemas. Tolimesnė šių gyvenviečių raida iš esmės priklausė nuo geografinės padėties miestų atžvilgiu ir pramonės įmonės gyvybingumo. Nuošaliose gyvenvietėse, kuriose buvusios pramonės įmonės užsidarė arba ženkliai sumažino darbuotojų skaičių iškilo nemažai socialinių problemų (Didžiasalis, Ignalinos r., Tyruliai, Radviliškio r., ir kt.).

Priemiesčių gyvenvietės. Priemiesčių formavimasis Lietuvoje yra senas reiškinys, tačiau istoriniais laikais tai daugeliu atveju būdavo gana skurdūs pramonės darbininkų rajonai (Aleksoto ir Šančių priemiestiai bei Vilijampolės slabotkė šalia Kauno; Babėnų priemiestis šalia Kėdainių; Šimšės ir Pabalių priemiestiai šalia Šiaulių ir kt.). Miestams augant ir plečiantis, aplinkiniai kaimai įsijungdavo į miesto teritoriją.

Sovietmečiu, vykdant tikslingą ūkio plėtrą šalia miestų buvo kuriami priemiestiniai ūkiai, dažniausiai tai būdavo daržininkystės (šiltnamių ūkio), sodininkystės ir paukštininkystės ūkiai. Šalia šių įmonių buvo plečiamos gyvenvietės. Tokie kaimai buvo Avižieniai, Rudamina, Pagiriai šalia Vilniaus, Neveronys šalia Kauno, Ginkūnai šalia Šiaulių ir kt. Gana dažnai tokie stambūs ūkiai buvo steigiami tarp didžiųjų miestų, o darbuotojai ūkiams pasitelkiami ne tik iš aplinkinių kaimų, bet ir iš mažesnių miestų: Kaišiadorių, Elektrėnų, Vievio, Kietaviškių, Žiežmarių ir kt.

Šalia miestų buvo kuriami ir „mokslo“ kaimai: Akademija (Žemės ūkio akademijos darbuotojų gyvenvietė) ir Ringaudai (priemiestinė Žemės ūkio akademijos mokomojo ūkio gyvenvietė) šalia Kauno. Taip pat – įvairių pramonės, melioracijos (dabar Vilniaus miestui priklausantys Salininkai) ir kt. įmonių darbuotojų gyvenvietės.

Dauguma priemiestinių gyvenviečių ilgainiui tapo polifunkcinėmis, pvz. Raudondvaryje šalia Kauno buvo Žemės ūkio mechanizavimo ir elektrifikavimo mokslinio tyrimo institutas, veikė žemės ūkio bendrovė, tekstilės ir galanterijos įmonė, miškų ūkio medelynas, granuliuotų pašarų gamykla. Neveronyse buvo įkurtas Alytaus namų statybos kombinato filialas. Pažymėtina, kad dalis tokių priemiestinių gyvenviečių gyventojų dirbdavo miestuose, jos buvo gana patrauklios gyvenimui ir plėtėsi sparčiau nei būdavo planuojama. Šių gyvenviečių patrauklumas lėmė tai, kad jos jau sovietmečiu išaugo į didžiausias Lietuvos kaimo gyvenvietes (Skaidiškės, Rudamina, Pagiriai šalia Vilniaus, Domeikava, Raudondvaris, Neveronys šalia Kauno, Ginkūnai šalia Šiaulių). Dabartiniu metu visi didieji Lietuvos kaimai yra priemiestiniai.

Priemiesčio gyvenvietėms priskirtinos ir kolektyvinių sodų gyvenvietės, nors sovietmečiu jos iš esmės buvo skirtos miestiečių poilsiui ir apsirūpinimui žemės ūkio produktais, t.y. neturėjo gyvenvietės statuso. Dėl patogios geografinės padėties šių teritorijų gyvenamoji vertė ypač išaugo XXI a. ir daugeliu atvejų kolektyvinių sodų gyvenvietėse gyventojų skaičius 2001–2011 metais augo sparčiausiai (tiek šalia didžiųjų, tiek ir šalia mažesnių miestų).

Apibendrinant sovietinių Lietuvos kaimo gyvenviečių tipų apžvalgą reikia pasakyti, kad gyvenviečių skirstymas pagal funkcinį tipą kai kuriais atvejais buvo gana dirbtinis. Jau anuomet gana stipriai veikė gyvenvietės geografinės padėties miestų sistemos atžvilgiu veiksnys. Artimesnė miestui geografinė padėtis lemdavo gyventojų skaičiaus augimą, o kartu ir gyvenvietės polifunkciškumą. Štai V. Rupo ir S. Vaitekūno studijoje „Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės“ (Rupas, Vaitekūnas, 1980) konstatuojama, kad „auga pirmiausia tos gyvenvietės, kurios turi patogesnę geografinę padėtį didelių arba vidutinių miestų atžvilgiu. Labiau nuo miestų nutolę kaimai, netgi dideli, praranda savo gyventojus, o maži turi tendenciją visiškai išnykti“. Akivaizdu, kad net sovietmečiu, kai ūkį buvo bandoma vystyti planingai, vyko intensyvūs „centrėjimo“ ir „periferėjimo“ procesai. Kaimiškose teritorijose šie procesai pasireiškė gyventojų skaičiaus augimu priemiesčiuose ir mažų bei vidutinių kaimų nykimu periferijoje.

3. Regioninius kaimo gyvenviečių funkcijų skirtumus lemiančios šalies raidos tendencijos

Dabartinę kaimo teritorijų raidą lemia istorinis demografinis paveldas ir bendrosios ekonominio vystymo tendencijos, kurios konkrečiai pasireiškia per gyventojų galimybes užsitikrinti būtinas pajamas gyvenant kaime. Mažėjančios galimybės įsidarbinti kaimo vietovėje lemia gyventojų darbo migracijas ir emigraciją. Pastaroji kartu su natūralia gyventojų kaita lemia gyventojų skaičiaus kaitą, kuri yra vienas svarbiausių kaimo raidą nusakančių rodiklių.

Šiame straipsnyje, dėl apimties, neanalizuojami kaimo gyventojų skaičiaus raidos dėsningumai, tačiau esame konstatavę (Kriaučiūnas ir kt., 2014), kad 2001–2011 metais gyventojų skaičius mažėjo daugumoje gyvenviečių nepriklausomai nuo jų dydžio. Kaimo gyvenviečių augimo ar

nykimo procesuose nustatyti ženklūs regioniniai skirtumai. Visose savivaldybėse, net ir priemiestinėse, gyventojų skaičius mažėjo daugiau kaip 50 % kaimo gyvenviečių.

Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos rajonų savivaldybių teritorijose gyventojų skaičius mažėjo kiek daugiau nei pusėje kaimo gyvenviečių (53–58 %). Tačiau augančiose kaimo gyvenvietėse gyventojų skaičius didėjo kelis kartus sparčiau nei jis mažėjo nykstančiose gyvenvietėse. Šis augimo/mažėjimo intensyvumo skirtumas ir lėmė bendrą teigiamą gyventojų skaičiaus pokytį priemiesčių teritorijose.

Didžiųjų miestų kaimynystėje esančiose savivaldybėse (Trakų, Elektrėnų, Jonavos, Kazlų Rūdės, Kretingos rajonų) ir šalia mažesnių miestų (Panevėžio, Marijampolės, Druskininkų, Utenos) esančiose savivaldybių teritorijose gyventojų skaičius mažėjo maždaug 60–70 % kaimo gyvenviečių.

Nuošaliose periferinėse savivaldybėse: Pagėgių, Radviliškio r., Pakruojos r., Joniškio r., Varėnos r., Skuodo r., Akmenės r., Šilutės r. Jurbarko r. Lazdijų r., Pasvalio r. Šakių r. Rietavo, Ignalinos r., Švenčionių r., Vilkaviškio r. ir kitose vyko ne tik spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas daugumoje kaimo gyvenviečių, bet ir gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai buvo gerokai intensyvesni. Šiose savivaldybėse gyvenvietės su augančiu gyventojų skaičiumi santykinai sudarė iki keliolikos procentų visų kaimo gyvenviečių, o pats augimas šiose gyvenvietėse buvo labai neženklaus (vidutiniškai 3–6 gyventojai vienoje gyvenvietėje).

Šios tendencijos rodo, kad Lietuva „miestėja“: didžiojoje dalyje priemiestinių gyvenviečių gyventojų skaičius auga, o kitose kaimo gyvenvietėse – mažėja. Tendencijoms tęsiantis, reali kaimo gyventojų dalis mažėja (minėjome, kad mūsų skaičiavimais realiai kaimo gyventojai sudaro apie 24–25 % Lietuvos gyventojų).

Lietuvoje vykstantis kaimo gyventojų teritorinis persiskirstymas gyventojams telkiantis arčiau miestų – atsakas į ekonominę tikrovę. Lietuvos ūkis tampa labiau „miestišku“ ir tai yra svarbiausias kaimo gyvenviečių raidos veiksnys: tradicinėse kaimiškoms teritorijoms ūkio šakose: žemės ūkyje, miškininkystėje ir žuvininkystėje sukuriama BVP dalis pastaraisiais metais svyruoja apie 4 % (2013 m. – 3,8 %), šiose ūkio šakose užimta 8,4 % (2013 m.) visų užimtųjų ir apie 27 % kaimo gyventojų. Apdirbamojoje gamyboje 2013 metais dirbo 15,6 % kaimo užimtųjų, prekyboje ir transporto priemonių remonte – 13,5 %, švietime – 8,1 %, statyboje – 6,7 %, transporte ir saugojime – 6,4 % kaimo užimtųjų (Lietuvos statistikos departamentas, 2014a).

Didžioji dalis kaimo užimtųjų dirba privačiame sektoriuje (šis skaičius paskutiniaisiais metais svyruoja apie 75 %). Iš dirbančių valstybiniame sektoriuje 2013 metais daugiausia užimtųjų dirbo švietime – 31,4 % (mažėjant mokinių ir mokyklų skaičiui, dirbančių švietime skaičius taip pat nuolatos mažėja), žmonių sveikatos priežiūroje ir socialiniame darbe buvo užimta 19,2 %, viešajame valdyme, gynyboje, privalomajame sveikatos draudime – 18 % valstybiniame sektoriuje užimtų kaimo gyventojų (Lietuvos statistikos departamentas, 2014a). Užimtumas kaimo vietovėse atsilieka nuo miesto, lyginami dabartinį (2013 m.) kaimo gyventojų užimtumą su ankstesniais duomenimis matome, kad lyginant su prieškriziniais metais užimtumo lygis yra sumažėjęs, tačiau pastaraisiais metais auga: 2005 metais buvo užimta 37,6 % kaimo gyventojų ir 59,6 % darbingo amžiaus kaimo gyventojų, 2010 metais atitinkamai – 32,0 ir 48,7 %, o 2013 metais – 36,8 ir 54,9 % (Lietuvos statistikos departamentas, 2014a). 2008 metais prasidėjusi ekonominė krizė, gana stipriai koregavo kaimo vystymosi tendencijas. Kaimo gyventojų dalis visą nepriklausomybės laikotarpį Lietuvoje beveik nekinta, o darbingo amžiaus gyventojų dalis lyginant su miestu paskutiniaisiais metais net šiek tiek didėja, tačiau, jei iki krizės nedarbo lygis kaime buvo mažesnis nei mieste, tai po krizės – nedarbo lygis kaime yra gerokai didesnis nei mieste (1 lentelė).

Žemės ūkio, kaip veiklos, kuri užtikrina pajamas didžiajai daliai kaimo gyventojų, reikšmės mažėjimą rodo gyventojų pagrindinių pajamų dalies kaita. Per dešimtmetį gyventojų gaunamųjų pagrindines pajamas iš žemės ūkio skaičius Lietuvoje sumažėjo nuo 97,1 tūkst. iki 37,9 tūkst. arba

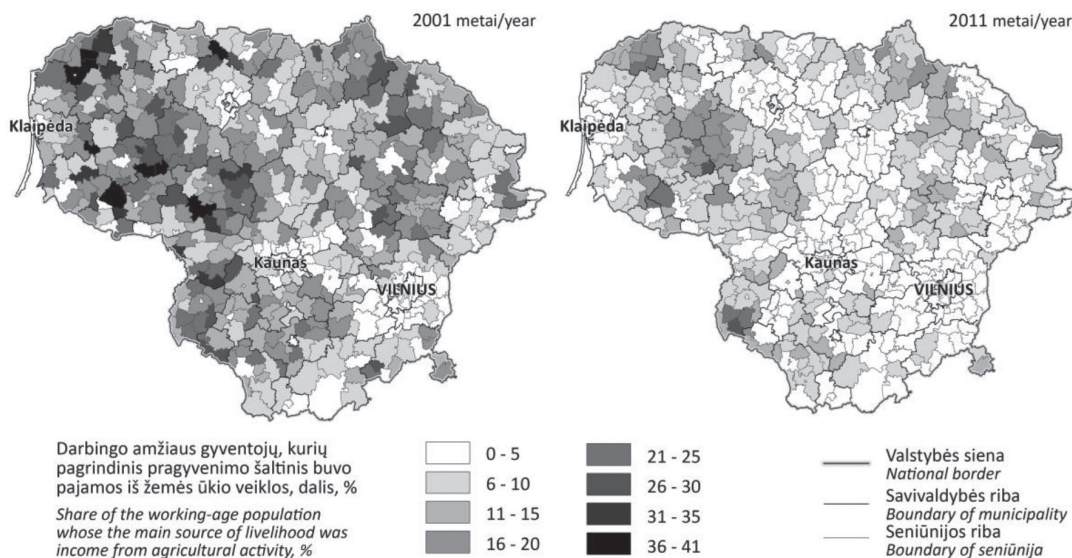
1 lentelė. Kai kurie kaimo teritorijų raidą apibūdinantys socio-ekonominiai rodikliai (Sudaryta pagal Statistikos departamento duomenis, prieiga per internetą: <<http://osp.stat.gov.lt>>)

Table 1. Some socio-economic indicators that characterize the development of rural territories (Statistics Lithuania, 2014)

Rodiklis / Metai Indicator / Year	2000 m.	2005 m.	2010 m.	2013 m.
Kaimo gyventojų skaičius, mln. <i>Rural population in millions</i>	1,155	1,122	1,043	0,983
Kaimo gyventojų dalis, % <i>Share of rural population, %</i>	32,9	33,4	33,2	33,1
Darbingo amžiaus kaimo gyventojų skaičius, tūkst. <i>Number of working-age rural population, thous.</i>	703,9 (2001 metų duomenys) / (2001 data)	700,5	672,4	645,7
Darbingo amžiaus kaimo gyventojų dalis nuo visų darbingo amžiaus Lietuvos gyventojų, % <i>Share of working-age rural population from the total working-age population in Lithuania, %</i>	30,4 (2001 metų duomenys) / (2001 data)	31,1	31,6	32,4
Darbingo amžiaus kaimo gyventojų dalis nuo bendro Lietuvos kaimo gyventojų skaičiaus, % <i>Working-age rural population from the total rural population in Lithuania, %</i>	61,1 (2001 metų duomenys) / (2001 data)	62,5	64,5	65,7
Užimtųjų skaičius kaime, tūkst. / dalis nuo visų Lietuvos užimtųjų, % <i>Number of employed in rural areas, thous. / share of the total employed in Lithuania, %</i>	433,3 / 31,0	421,9 / 29,4	333,3 / 31,6	361,1 / 32,4
Darbingo amžiaus užimtieji kaime, tūkst. / dalis nuo visų Lietuvos darbingo amžiaus užimtųjų, % <i>Working-age employed in rural areas, thous. / share of the total working-age employed in Lithuania, %</i>	410,7 / 30,1	417,6 / 29,5	327,2 / 26,7	354,6 / 28,1
Užimtieji žemės ūkyje, miškų ūkyje ir žuvininkystėje kaimo gyventojai, tūkst. / dalis nuo visų užimtųjų kaime, % <i>Employed in agriculture, forestry and fishery in rural areas, thous. / share of the total employed in rural areas, %</i>	n.d.	n.d.	97,6 / 29,3	97,5 / 27,0
Bedarbių skaičius kaime, tūkst. / dalis nuo visų Lietuvos bedarbių skaičiaus, % <i>The number of unemployed in rural areas, thous. / share of the total number of unemployed in Lithuania, %</i>	66,6 / 24,3	34,0 / 26,1	98,1 / 36,3	74,3 / 43,3
Nedarbo lygis, %, kaime / mieste <i>Unemployment rate, %, rural / urban</i>	13,3 / 17,7	7,5 / 8,7	22,7 / 15,9	17,1 / 9,5

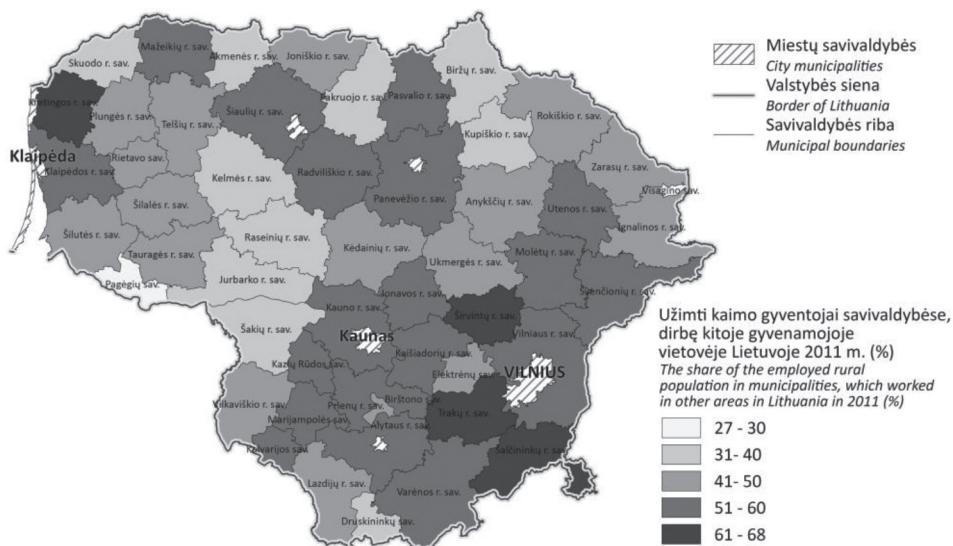
daugiau kaip 2,5 karto. Kaimo gyventojų gaunančių pagrindines pajamas iš žemės ūkio skaičius Lietuvoje 2001 m. buvo 92,9 tūkst. (8,1 % kaimo gyventojų), o 2011 m. – 35,4 tūkst. (3,5 % kaimo gyventojų) (Lietuvos statistikos departamentas, 2013). Žinoma prisimintina, kad dalis kaimo gyventojų gauna pajamas iš žemės ūkio kaip papildomas: antrąsias ar trečiąsias.

Lyginant 2001 ir 2011 metų duomenis matome, kad vis mažiau darbingo amžiaus gyventojų gauna pagrindines pajamas iš žemės ūkio veiklos (1 pav.). Analizuojant regioninius skirtumus matome, kad 2001 metais iš esmės tik miesto, priemiesčio ir kai kuriose pavienėse seniūnijose su žemės ūkiu reikšmingai buvo susijusi minimali dalis gyventojų. 2011 metais jau net 316 seniūnijų pajamas iš žemės ūkio gaudavo minimali dalis (<5 %) darbingo amžiaus gyventojų. Matome, kad 2011 metais jau ne tik priemiesčiuose, bet net kai kuriose derlingų žemės ūkio rajonų seniūnijose (Pakruojo r., Kėdainių r. ir kt.) pagrindines pajamas iš žemės ūkio gavo minimali dalis gyventojų. Tai paaiškinama tuo, kad, derlingų žemių rajonuose vyrauja stambūs ūkiai, šių ūkių savininkai gauna pagrindines pajamas iš žemės ūkio veiklos, tačiau dauguma kaimo gyventojų turi ieškoti kitų pajamų šaltinių.

1 pav. Darbingo amžiaus asmenų, kurių pagrindinis pajamų šaltinis buvo pajamos iš žemės ūkio pasiskirstymas Lietuvos seniūnijose 2001 ir 2011 metais (šaltinis: 2001 ir 2011 metų gyventojų surašymo duomenys)

Fig. 1. The share of the working-age population in Lithuanian wards in 2001 and 2011 whose the main source of livelihood was income from agricultural activity (Source: 2001 and 2011 census data)

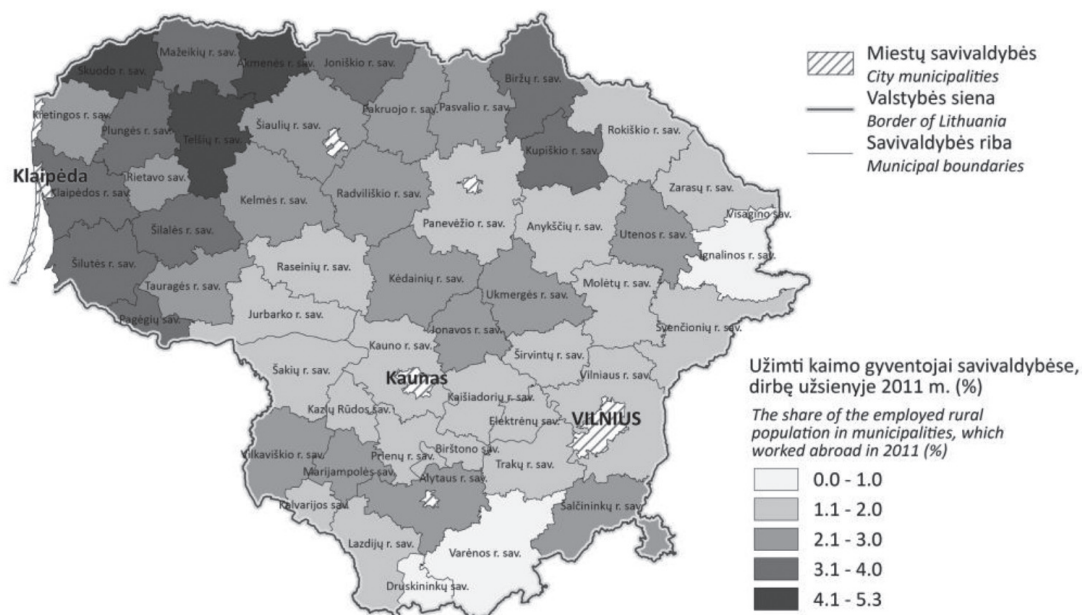
2 pav. Užimtų kaimo gyventojų dirbančių kitoje vietovėje Lietuvoje dalis pagal savivaldybes 2011 m. (2011 m. gyventojų surašymo duomenys)

Fig. 2. The share of the employed rural population in municipalities, which worked in other areas in Lithuania in 2011 (Source: 2011 census data).

Lyginant 2001 ir 2011 metų duomenis taip pat išryškėja santykinai labiau nuo žemės ūkio priklausantys regionai, kur didesnei daliai gyventojų pajamos iš žemės ūkio yra pagrindinis pajamų šaltinis. Daugeliu atveju tai – nuošalesni periferiniai rajonai: šiaurės vakarų Žemaitija – Skuodo rajonas, vidinei periferijai priskirtinas Telšių, Rietavo, Šilalės, Kelmės r. savivaldybių teritorijų paribys; Biržų r. bei Rokiškio, Kupiškio r. paribys ir kt.

Gyventojų dalies priklausomybės nuo pajamų iš žemės ūkio veiklos teritorinis pasiskirstymas

turi panašumų ir su gyventojų tankumo rodikliais. Lyginant analizuojamus duomenis (1 pav.) su retai apgyventų Lietuvos teritorijų pasiskirstymu (Daugirdas ir kt., 2013) ir atmetę miškingas rytų Lietuvos teritorijas (kur mažiau gyventojų priklausomi nuo žemės ūkio dėl didelių miškų masių ir mažesnių ž.ū. naudmenų plotų bei didesnės regiono gyventojų dalies priklausomybės nuo pensijos), kitur Lietuvoje galima išvelti dėsningumą: rečiau gyvenamose seniūnijose didesnės dalies gyventojų pagrindinis pajamų šaltinis yra pajamos iš žemės ūkio veiklos. Tad didesnės dalies gyventojų sąsajos su žemės ūkiu rodo ir tam tikrą teritorijos ekonominį atsilikimą. Taip pat matome, kad šie duomenys turi sąsają su kaimo gyventojų darbo vieta (2 pav.): kuo didesnė dalis gyventojų dirba toje pačioje gyvenvietėje, kurioje ir gyvena, tuo didesnės dalies (su kai kuriomis išimtimis) gyventojų pagrindinis pajamų šaltinis yra pajamos iš žemės ūkio.

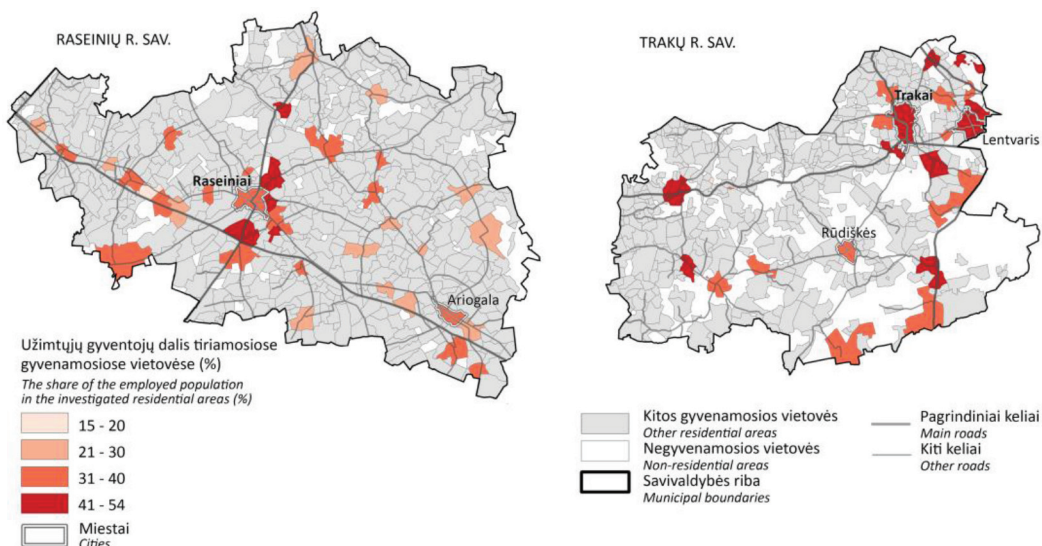

3 pav. Užimtų kaimo gyventojų dirbančių užsienyje dalis pagal savivaldybes 2011 m. (2011 m. gyventojų surašymo duomenys)

Fig. 3. The share of the employed rural population in municipalities, which worked abroad in 2011 (Source: 2011 census data)

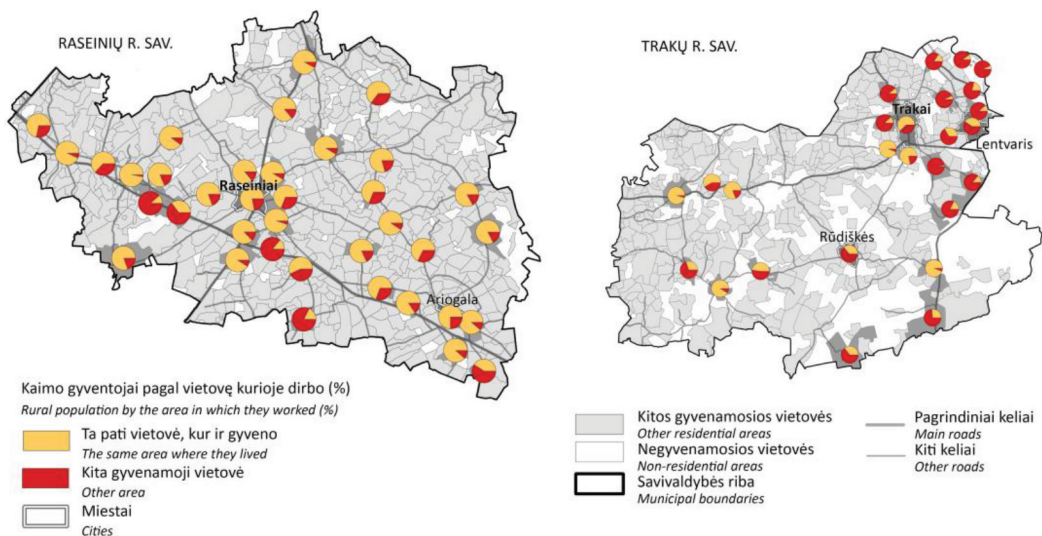
Pagal 2011 metų gyventojų surašymo duomenis tik 47,7 % Lietuvos kaimo užimtų gyventojų dirbo toje pačioje gyvenvietėje, kurioje gyveno, 50 % kaimo gyventojų dirbo kitoje vietovėje Lietuvoje, o 2,2 % kaimo užimtųjų deklaravo, kad dirba užsienyje. Didžiausia dalis dirbančių toje pačioje gyvenvietėje buvo nuošaliuose periferiniuose pasienio savivaldybėse: Skuodo, Šakių, Biržų, Kupiškio, Akmenės, Pagėgių (>60 % kaimo užimtųjų); mažiausia – priemiestinėse savivaldybėse: Trakų r. (31,1 %), Širvintų r. (35,9 %), Kretingos r. (35,8 %), Šalčininkų (37,4 %), Jonavos r. (38,6 %). Savo ruožtu kitose Lietuvos vietovėse dirbo 67,7 % Trakų r. savivaldybės kaimo užimtųjų, atitinkamai virš 60 % Širvintų r., Šalčininkų r., Kretingos r. savivaldybių kaimo užimtųjų ir mažiau nei trečdalis Pagėgių, Druskininkų, Skuodo r., Akmenės r. ir kiek daugiau nei trečdalis Raseinių r., Šakių r., Biržų r., Kupiškio r., Pakruojo r., Kelmės r. savivaldybių kaimo užimtųjų (2 pav.).

Didžiausia dalis deklaravusių, kad dirba užsienyje – vakarų Lietuvoje (3 pav.), kur, dėl didesnio gimstamumo 1990–1995 metais, šiuo metu santykinai daugiau jaunimo.

4 pav. Gyventojų užimtumas Raseinių ir Trakų savivaldybių kaimo gyvenvietėse (sudaryta pagal 2011 m. gyventojų surašymo duomenis; pateikiamos gyvenvietės, kuriose užimtųjų skaičius buvo didesnis nei 50 žmonių)

Fig. 4. The share of employed population in municipalities of Raseiniai and Trakai rural settlements (Source: 2011 census data; the figure provides the settlements where the number of employed population was bigger than 50)

5 pav. Raseinių ir Trakų savivaldybių kaimo gyventojų pasiskirstymas pagal vietovę, kurioje dirbo (sudaryta pagal 2011 m. gyventojų surašymo duomenis; pateikiamos gyvenvietės, kuriose užimtųjų skaičius buvo didesnis nei 50 žmonių)

Fig. 5. Distribution of rural population in Raseiniai and Trakai municipalities according to the area in which they worked (Source: 2011 census data; the figure provides the settlements where the number of employed population was bigger than 50)

Palyginus konkrečių gyvenviečių gyventojų užimtumo duomenis dviejų skirtingų: priemiestinės Trakų r. savivaldybės ir vidinėje periferijoje esančios Raseinių r. savivaldybės teritorijose, matome akivaizdų dėsningumą, kad miestų gretimybė daugeliu atveju lemia tiek didesnę gyventojų užimtumą (4 pav.) tiek didesnes darbo migracijas (5 pav.). Gyventojų darbo vietos duomenys

pateikiami pagal gyventojų surašymo duomenis, t.y. patys gyventojai surašymo anketoje užpildė duomenis ar jie dirba savo gyvenamojoje vietovėje ar kitoje. Galime spėti, kad kai kuriais atvejais, gyventojai surašymo anketoje užpildydami darbo vietos duomenis nekreipė dėmesio į formalias administracines ribas ir priemiestinių gyvenviečių gyventojai užsirašė dirbantys savo gyvenamojoje vietoje, nors realiai dauguma dirbo šalia esančiame mieste (pvz. Žaizdriai šalia Trakų). Nepaisant galimų netikslumų geografinės padėties įtaka gyventojų užimtumui ir darbo vietai aki-vaizdi.

Taigi dabartinė ekonominė sankloda lemia, kad gyventojų veiklos sąsajos su tradicinėmis kaimui veiklomis ir teritorija, kurioje gyvena mažėja. Tai sąlygoja ir kaimo gyvenviečių funkcinės priklausomybės mažėjimą. Kaimo gyvenvietė tampa tik gyvenamąja, o ne darbo vieta. Svarbiausias veiksnys, lemiantis kaimo gyvenvietės raidą, yra ne gyvenvietės funkcija, o jos padėtis miestų sistemos (centro–periferijos) atžvilgiu.

Tokios šio laikmečio tendencijos, kurios, tikėtina, tęsis mažiausiai dešimtmetį. Tačiau kaimo apgyvenimo ir ūkinio naudojimo sistemoms susibalansavus, turėtų ryškėti tampresnis ryšys tarp gyvenamosios ir darbo vietos bei išryškėti nauja gyvenviečių funkcinės priklausomybės teritorinė struktūra. Kaimo teritorijose daugėja netradicinių veiklų, todėl ateityje teritorijos funkcinė priklausomybė turėtų būti įvairesnė, o gyventojų veikla ir konkrečios vietovės žemėnauda (mikrolygyje) labiau teritoriškai suskaidyta.

Apibendrinimas

Lietuvos kaimo gyvenvietės „paveldėjo“ sovietmečio funkcinį palikimą, tačiau svarbiausias veiksnys, kuris veikia kaimo gyvenviečių raidą paskutiniaisiais metais – gyvenvietės padėtis centro–periferijos atžvilgiu. Šis veiksnys veikia bendrame istoriškai susiformavusiame kaimo teritorijų apgyvenimo regioninių skirtumų fone, nepaisant buvusios kaimo gyvenvietės „funkcijos“. Mažėjančios galimybės įsidarbinti kaimo vietovėje lemia gyventojų darbo migracijas ir emigraciją.

Kaimo gyvenviečių skirstymas pagal funkciją (buvusia įprastine šio žodžio prasme – pagal gyventojų veiklą) šiuolaikinėje Lietuvoje yra netikslingas. Kaimo gyvenvietės tradiciškai siejamos su žemės ūkiu, tačiau gyventojų užimtumas žemės ūkyje ir gyventojų dalis, gaunanti pagrindines pajamas iš žemės ūkio, mažėja. Aukštos kokybės išteklių buvimas (pvz. derlingų ž.ū. naudmenų) dar nereiškia, kad didesnė dalis gyventojų priklausomi nuo jų naudojimo. Žemės ūkio atveju stebima net atvirkštinė tendencija – derlingose žemėse stambesni ūkiai ir mažiau gyventojų susiję su žemės ūkiu, o atokesnėse ir mažiau derlingose žemėse gyventojų priklausomybė nuo žemės ūkio veiklos yra didesnė. Didesnė gyventojų priklausomybė nuo žemės ūkio yra ir vienas iš teritorijos ekonominio atsilikimo rodiklių.

Nepaisant regioninių skirtumų išryškėja bendrieji kaimiškų teritorijų priklausomybės nuo centro (miesto) dėsningumai: kuo arčiau miesto tuo didesnė dalis gyventojų dirba ne savo gyvenamojoje vietoje ir mažesnė dalis gyventojų susijusi su žemės ūkiu.

Dabartinė ekonominė sankloda lemia, kad gyventojų veiklos sąsajos su tradicinėmis kaimui veiklomis ir teritorija, kurioje gyvena mažėja. Tai sąlygoja ir kaimo gyvenviečių funkcinės priklausomybės mažėjimą. Kaimo gyvenvietė tampa tik gyvenamąja, o ne darbo vieta. Svarbiausias veiksnys, lemiantis kaimo gyvenvietės raidą, yra ne gyvenvietės funkcija, o jos padėtis miestų sistemos (centro–periferijos) atžvilgiu.

Kaimo gyvenviečių teritorinė poliarizacija tęsis artimiausiais metais, kol kaimo apgyvenimo ir ūkinio naudojimo sistemos susibalansuos. Ateityje turėtų ryškėti tampresnis ryšys tarp gyvenamosios ir darbo vietos bei išryškėti nauja gyvenviečių funkcinės priklausomybės teritorinė struk-

tūra. Kaimo teritorijose daugėjant netradicinių veiklų, ateityje teritorijos funkcinė priklausomybė turėtų būti įvairesnė, o gyventojų veikla ir konkrečios vietovės žemėnauda (mikrolygyje) labiau teritoriškai suskaidyta.

Literatūra

1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, 1991. I tomas. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos respublikos vyriausybės.

Baubinas, R., Krupickaitė, D., 2005. Monofunkcinių miestų sampratos problema. *Geografijos metraštis*, 38(I), p. 119–131.

Burneika, D., 2005. Monofunkcinio miesto sampratos problema ūkio priklausomybės kontekste. *Geografijos metraštis* 38(I), p. 133–138.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, 2000. Sud. S. Keinys, J. Klimavičius, J. Paulauskas ir kt. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Daniulaitis, G., Kavaliauskas, P., 1970. Pietų Lietuvos rekreacinės galimybės. *Statyba ir architektūra*, 1., p. 6–10.

Daniulaitis, G., Stauskas, V., 1980. Perspektyvinė Lietuvos TSR poilsio zonų sistema. 1980. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, VI(III), p. 4–29.

Daugirdas, V., Burneika, D., Kriaučiūnas, E., Ribokas, G., Stanaitis, S., Ubarevičienė, R., 2013. *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*, Monografija, Vilnius.

Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2007-2013 metų programos priemonės „Kaimo atnaujinimas ir plėtra“ veiklos „Asbestinių stogų dangos keitimas“ įgyvendinimo planavimo būdu 2014 metais taisyklių patvirtinimo, 2014. <<http://www.infolex.lt/ta/298601:ver1.>> [prisijungta 2014-09-15].

Dėl Saugotinių etnografinių kaimų ir sodybų nustatymo, vertinimo ir atrankos kriterijų patvirtinimo, 2004. <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=879&p_d=45608&p_k=1> [prisijungta 2014-08-25].

Frey, W. H., Zimmer, Z., 2001. Defining the city. In R. Paddison (Ed.), *Handbook of urban studies*. London: Sage Publications.

Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013. 2011 metų gyventojų surašymo rezultatai. <<http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>> [prisijungta 2014-06-17].

Kriaučiūnas, E., 2013. Lietuvos kaimo gyvenviečių tinklo kaitos ypatumai 1989–2011 metais, *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*, 1(5), p. 53–60.

Kriaučiūnas, E., Daugirdas, V., 2013. Rečiausiai gyvenamų Lietuvos teritorijų gyvenviečių tinklo ypatumai. *Geografijos metraštis*, 46, p. 32–45.

Kriaučiūnas, E., Ubarevičienė, R., Pociūtė-Sereikienė, G., 2014. Lietuvos kaimo apgyvenimo kaitos regioninės ypatybės 2001–2011 metais. *Lietuvos socialinė raida, Nr 3: Lietuvos gyventojai XXI a pradžioje: socio-demografinė raida*. Vilnius.

Lietuvos miškų ūkio statistika, 2013. <<http://www.amvmt.lt/2013/ST2013.aspx?&MID=0&AMID=790>> [prisijungta 2014-05-19].

Lietuvos Respublikos žemės fondas 2013 m. sausio 1 d., 2013. Nacionalinė žemės tarnyba prie Žemės ūkio ministerijos; Valstybės įmonė Registrų centras, Vilnius. <http://www.zis.lt/download.php/fileid/77>>. [prisijungta 2014-06-09].

Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas, 1994. Žinios, 1994, Nr. 60-1183

Lietuvos Respublikos Terminų bankas, 2014. <<http://terminai.vlkk.lt>>. [prisijungta 2014-09-24].

Lietuvos statistikos departamentas, 2013. Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. <<http://osp.stat.gov.lt>>. [prisijungta 2014-08-25].

Lietuvos statistikos departamentas, 2014a. Rodiklių duomenų bazė. <<http://osp.stat.gov.lt>>. [prisijungta 2014-09-08].

Lietuvos statistikos departamentas, 2014b. Statistiniai rodikliai žemėlapiuose. <http://osp.stat.gov.lt/detalioji-statistika>. [prisijungta 2014-06-04].

Lietuvos statistikos metraštis 1990 metai, 1991. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.

LTSR poilsio zonų perspektyvinio išvystymo schema, 1968. Vilnius: Rotoprintas.

Maldžiūnas, V., 1970. *Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR*. Geografijos mokslo kandidato disertacija. Kaunas: Kauno politechnikos institutas.

Rupas, V., Vaitekūnas, S., 1980. *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*. Vilnius: Mintis.

Stanaitis, S. 1995. Kaimo vietovės supratimas kaimo geografijos mokslų sistemoje. *Geografija*, 31 p. 79–84.

Stanaitis, S. 2010. *Lietuvos žmoniškieji ištekliai: visuomeninės teritorinės transformacijos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Šešelgis, K., 1975. *Rajoninio planavimo ir urbanistikos pagrindai*. Vilnius: Mintis.

Vaitekūnas, S., 1989. *Gyvenviečių geografija*. Vilnius.

Van Leeuwen, E. S., 2010. *Urban-Rural Interactions, Towns as Focus Points in Rural Development*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.

Visuotinė lietuvių enciklopedija, 2006. IX t. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Žemės kadastras, 1989. Vilnius: Mokslas.

Стульгинский, С., 1963. Перспективное расселение Литовской ССР в районной планировке республики. *Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов*, с. 11–123. Вильнюс.

REGIONAL PECULIARITIES OF RURAL SETTLEMENTS FUNCTION CHANGE IN LITHUANIA

Edis Kriaučiūnas, Dovilė Krupickaitė, Gintarė Pociūtė-Sereikienė, Rūta Ubarevičienė

Lithuanian Social Research Centre, Human Geography and Demography Institute,

Goštauto str. 11, LT-01108, Vilnius

E-mail: edis.geo@gmail.com; do.krup@gmail.com; gintarei.pociutei@gmail.com;

ruta.ubareviciene@gmail.com.

Summary

In this article the authors analyse the regional peculiarities of Lithuanian rural settlements function change. The article pays attention to the methodological problems that appear while analysing rural settlements. Also, in the article it is pointed out the soviet heritage of rural settlements functions. Apart from that, the article stresses the main factors that influence rural territorial development and the change of settlements functions.

It should be pointed out that there is no unified methodological base that could be used for the rural settlements functions analysis. Also, the problems arise while trying to define rural territories, rural settlements or rural functions. The analysis of methodological peculiarities of rural settlements allows proposing to investigate rural settlements functions taking into account rural territories residential and territorial usage links and general changes of territorial organization of population activity. The main indicators that underline the function of settlement are the type of population activity and the number of service institutions in that settlement (concentration).

During the soviet period the development of rural settlements was directly connected with that time farming (kochoz and sovchoz) development. The regional functional differences of rural settlements were determined by resources: at that time in Lithuania dominated the settlements inhabited by farmers. The soviet demographic heritage is varying: independent Lithuania inherited “older” depopulated eastern Lithuania village and “young” viable western Lithuania village. These differences influence the development of contemporary rural territories. In different regions the excess labour resources differ: in eastern Lithuania the labour resources are low, whereas, in western Lithuania village excess labour resources during the last years was constantly renewing (due to the high birth rate during the last decade of the 20th century and due to the graduates that were

finishing schools from the mentioned generation). This fact determines the higher emigration from rural territories in western Lithuania.

The rural settlements in Lithuania “inherited” the soviet functional heritage; however, the main factor that influences the development of rural settlements during the last years is the position of settlement in accordance to centre-periphery relations. Lithuanian economy is becoming more “urban”, therefore, due to this reason the territorial population separation follows – residents are concentrating closer to the cities. This process appears in the general historically formed context despite the former “function” of rural settlement.

The distribution of rural settlements according to its function (in the previous accepted sense of the word – according to the activity of residents) nowadays in Lithuania is inexpedient. According to the tradition, rural settlements are associated with agriculture, however, the employment in agriculture and proportion of population that gain the main incomes from agriculture is constantly decreasing. In traditional for rural residents activities – agriculture, forestry and fishery – is created only around 4% of GDP in latest years; in these economy sectors are employed 8.4% of all employed residents and around 27% of rural residents. The existence of higher quality resources (i.e. fertile agricultural lands) does not mean that the major part of residents is dependant on their use. Taking the agriculture as an example it might be noticed even the reverse trend – in fertile lands the farms are bigger and less residents are connected with agriculture, whereas, in less fertile lands the residents’ dependence on agricultural activities is higher. Greater dependence on agriculture is one of the territorial economic regression indicators.

It was defined that “urbanizing” of economy and concentration of residents around the cities influences the decline of links of residents with the place where they live and where they work. Such situation also determines the decline of functional dependence of rural settlements.

The territorial polarisation of rural settlements is going to last in the nearest future. It is going to last until the systems of rural settlements and economic use will be balanced. In future it should emerge stronger relations between living and working place. Apart from that, it emerges new and diverse territorial structure that is more dependent on local factors.